

УДК 623.454.8(091)
ТОПАЛЬСЬКИЙ В.Л.
ХРУЛЕНКО І.П.

ВІЙСЬКОВЕ НАВЧАННЯ ІЗ ЗАСТОСУВАННЯМ ЯДЕРНОЇ ЗБРОЇ НА ТОЦЬКОМУ ПОЛІГОНІ

Розглянуто особливості загальновійськового навчання на Тоцькому полігоні восени 1954 р., що проводилось з максимальним наближенням до бойової обстановки, в ході якого було застосовано атомну бомбу. Проаналізовано заходи щодо підготовки військ і території полігона до навчання з кодовою назвою “Сніжок”, його хід і наслідки.

Ключові слова: ядерна зброя, навчання, військовий полігон, атомна бомба, епіцентр вибуху.

Постановка проблеми, її актуальність та рівень дослідженості. Прийняття на озброєння ядерної зброї в СРСР і США призвело до необхідності практичного відпрацювання методик її застосування. Ядерні боеприпаси, особливо тактичні, планувалося вписати в схему загальновійськового бою. При цьому війська повинні були вміло використовувати наслідки ядерного удару, одночасно з цим не піддаючи своє життя небезпеці.

Першими подібні навчання провели Сполучені Штати Америки. 1 листопада 1951 р. на випробувальному полігоні Невади були проведені навчання “Buster Dog”, в ході яких був підірваний ядерний боезаряд потужністю 21 кілотонна у тротиловому еквіваленті. На відстані близько 11 км від епіцентру знаходилися війська, окремі підрозділи яких після вибуху провели марш-кидки на відстані приблизно 1 км від епіцентру. Згодом було проведено ще 7 подібних навчань з кодовими назвами “Desert Rock”. Особливо масштабними були навчання, в ході яких протягом декількох тижнів були підірвані десятки ядерних зарядів [1]. У Радянському Союзі були проведені лише 2 подібні навчання: на Тоцькому полігоні у 1954 р. і на Семипалатинському – у

Топальський Віктор Леонідович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, начальник науково-дослідної лабораторії, Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України, м. Київ.

Хруленко Ігор Петрович, науковий співробітник, Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України, м. Київ.

© Топальський В.Л., Хруленко І.П., 2012

1956 р. Через засекреченість Тоцькі навчання стали відомі широкій громадськості лише наприкінці 80-х – початку 90-х років ХХ ст. переважно із газетних статей [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8]. Подальші дослідження за даною темою з описами безпосередніх учасників випробувань, результати роботи вчених, різноманітних комісій знайшли своє відображення у працях В. Михайлова [9], А. Осіна [10], Б. Іванова [11], Г. Каурова [12] та ін.

Метою статті є аналіз заходів, що проводилися військовим керівництвом під час підготовки і проведення навчань на Тоцькому полігоні.

До 1954 р. у СРСР було проведено вісім випробувань атомної зброї (в США – 45), вивчено результати атомного бомбардування авіацією США японських міст Хіросіма і Нагасакі. Характер і масштаби нищівної дії цієї грізної зброї були досить відомі. Це дозволило розробити перші інструкції з питань ведення бойових дій в умовах застосування ядерної зброї і способам захисту військ від нищівної дії її вибухів. Щоб підготовка Збройних Сил СРСР не відставала від підготовки армії США, а також з метою вдосконалення протиатомного захисту військ та перевірки розрахункових нормативів з ураження ядерною зброєю техніки та озброєння було вирішено провести навчання з максимальним наближенням до бойової обстановки.

Військове навчання з кодовою назвою “Сніжок” було призначено на осінь 1954 р. На навчанні застосовувалася атомна бомба потужністю 40 кілотонн, яка пройшла попереднє випробування на Семіпалатинському полігоні у 1951 р. Для порівняння: потужність вибуху атомної бомби у Хіросімі склала 13–18 кілотонн, у Нагасакі – близько 21 кілотонни [13].

Керівництво військовим навчанням було покладено на Маршала Радянського Союзу Г.К. Жукова (у той час заступника Міністра оборони). Місцем проведення навчання був обраний полігон сухопутних військ, розташований в Оренбурзькій області, на північ від селища Тоцьке, у малонаселеній місцевості, схожою за рельєфом з певними районами європейської частини СРСР та деякими країнами Європи.

У навчанні взяло участь керівництво всіх родів військ і флоту, командування всіх груп військ, військових округів, округів протиповітряної оборони, флотів і флотилій. Були

запрошені міністри оборони дружніх Радянському Союзу країн. Для участі в навчанні було залучено близько 45 000 чоловік особового складу, використано 600 танків і самохідно-артилерійських установок, 500 гармат і мінометів, 600 бронетранспортерів, 320 літаків, 6000 тягачів і автомобілів. З метою проведення навчання були сформовані зведені військові частини і з'єднання, які представляли усі роди військ з різних районів країни. Надалі ці частини повинні були передати отриманий досвід тим, хто не брав участі в навчанні [9; 10].

Підготовка військ проводилася за спеціальними програмами, розрахованим на 45 днів. Саме навчання тривало один день. У всіх без винятку спогадах учасників навчання відзначаються інтенсивні підготовчі заходи, тренування в засобах захисту, інженерне обладнання району тощо. Проте, як готувалися війська до майбутнього навчання, можна судити за матеріалами звітних документів. Тільки у вихідних районах розміщення військ було вирито більше 380 км траншей, побудовано понад 500 бліндажів та інших укриттів [10].

Загальна мета навчання – дослідити вплив вибуху атомної бомби на ділянку заздалегідь підготовленої оборони, а також на озброєння, військову техніку та тварин, що знаходилися замість людей в зоні вибуху; встановити ступінь захисних властивостей різних інженерних споруд, рельєфу місцевості і рослинності від впливу атомного вибуху.

Сторона, що наступала (“східні”), на навчанні була представлена 128-м стрілецьким корпусом у складі 12-ї гвардійської механізованої дивізії, 50-ї гвардійської механізованої дивізії (неповного складу) і корпусних частин. В якості засобів підсилення залучалися 10-а артилерійська дивізія прориву (2-а гвардійська і 47-а гаубичні артилерійські бригади, 154-а важка гаубична артилерійська бригада та 16-а важка мінометна бригада), 27-а гвардійська армійська гарматна артилерійська бригада, 5-а гвардійська інженерно-саперна бригада і 19-й окремий батальйон хімічного захисту. Наступ корпусу забезпечувався 140-ю бомбардувальною, 10-ю гвардійською штурмовою та 119-ю винищувальною авіаційними дивізіями і 511-м окремим розвідувальним авіаційним полком. У складі сторони, що оборонялася (“західні”), діяли 270-а стрілецька і 73-а механізована дивізії. Дії військ “західних” підтримувалися 667-м

штурмовим авіаційним полком. Для наступаючої сторони була поставлена задача – “Прорив стрілецьким корпусом підготовленої тактичної оборони противника із застосуванням атомної зброї”, для сторони, що оборонялася, – “Організація і ведення оборони в умовах застосування атомної зброї” [9]. Потрібно було навчити особовий склад армії – рядових і командирів, як практично діяти в наступі та обороні у фронтівій смузі при застосуванні ядерної зброї своїми військами або противником. Завдання зі скидання атомної бомби було покладене на спеціально створену авіаційну групу. В якості літака-носія був визначений літак ТУ-4, з якого вже здійснювалося реальне скидання атомних бомб на Семипалатинському випробувальному полігоні.

9 вересня 1954 р. був відданий наказ керівника навчань – Маршала Радянського Союзу Г.К. Жукова про проведення навчань з використанням атомної бомби. За 2–3 доби до початку навчання на польовий аеродром в районі Тоцька стали прибувати військові делегації дружніх країн та військово керівництво Радянського Союзу. За добу до початку навчання прибули М.С. Хрущов, М.О. Булганін (Міністр оборони СРСР), І.В. Курчатов. До цього часу війська зайняли вихідні позиції для наступу на відстані 12 км від епіцентру. Військовослужбовцям, що брали участь у навчанні, відрекомендували академіка І.В. Курчатова, який розповідав про майбутній атомний вибух і гарантував безпеку всіх учасників [14]. Напередодні наступу особовому складу видали спеціальні затемнені вкладиші до протигазних стекол та теплу білизну, яку наказали надягти на навчання (при 30-градусній спеці). Вважалося, що білизна та протигаз є важливими засобами захисту.

Було зрозуміло, що проведення такого навчання – вимушений, необхідний захід. Його повторення виключалося, і треба було підготуватися так, щоб отримати найбільшу користь для Збройних Сил, у першу чергу з питань бойового застосування родів військ, забезпечення протиатомного захисту особового складу, додаткової оцінки і демонстрації особовому складу впливу нищівних факторів атомного вибуху на техніку, озброєння та інженерні споруди. З цією метою в районі вибуху було виставлено зразки військової техніки та озброєння, побудовані фортифікаційні споруди.

У наукових цілях для вивчення дії ударної хвилі, світлового випромінювання, проникної радіації і радіоактивного зараження на живі організми та оцінки захисних властивостей інженерних споруд (траншей з облицюванням і перекриттям, посилених бліндажів, захищених вогневих точок, укриттів для танків і артилерійських знарядь та ін.) використовували різних тварин [10]. Про електромагнітний імпульс чомусь ніде у відкритих на сьогодні документах і згадках учасників не йде мова (примітка авторів).

Особливо велика робота проводилась щодо забезпечення безпеки військ. Найсерйозніша увага приділялася відпрацюванню дій особового складу як у момент вибуху, так і при подоланні умовно заражених радіоактивними речовинами ділянок місцевості. Були створені також обмивально-дезактиваційні пункти, посилені лікарські та фельдшерські ділянки, стаціонарні лікувальні установи. Кожне відділення забезпечувалося рентгенометром. Хімічний інструктор батальйону мав радіометр, хімічний розвідувальний дозор підрозділів хімічного захисту – два рентгенометри, радіометр [9].

У зв'язку з тим, що в ході навчання проводилася реальна атомна, артилерійська та авіаційна підготовка прориву окремих ділянок смуги оборони, війська, які оборонялися, завчасно виводилися на безпечну відстань. За 10 хвилин до завдання атомного удару був даний сигнал “атомна тривога”, за яким усі війська зайняли укриття, а екіпажі танків і самохідно-артилерійських установок – свої місця в машинах і закрили люки.

14 вересня о 9.34 літак-носіє з висоти 8000 м скинув атомну бомбу, яка була підірвана через 48 секунд на висоті 350 м від поверхні землі. ТУ-4 супроводжували два винищувачі МІГ-17 і бомбардувальник ІЛ-28. Через 5 хвилин почалася артилерійська підготовка, а потім були завдані удари бомбардувальною авіацією. Після закінчення вогневого удару з метою визначення рівнів радіації в напрямку епіцентру вибуху атомної бомби на бронетранспортерах були вислані дозори радіаційної розвідки, які прибули туди через 40 хвилин після вибуху. Вони встановили, що рівень радіації в цьому районі через годину після вибуху склав 50 Р/год, в зонах радіусом до 300 м – 25 Р/год, 500 м – 0,5 Р/год, 850 м – 0,1 Р/год. Межі зони зараження були спеціально позначені

прапорцями ще до виходу наступаючих військ в район зараження [1; 15]. Крім реального застосування ядерної зброї у ході навчання двічі імітувалися атомні вибухи підривом вибухових речовин. Головна мета такої імітації полягала в необхідності навчання військ діям в умовах радіоактивного зараження місцевості.

Окремі літаки при польоті для завдання удару по наземних цілях на 21–22-й хвилині після атомного вибуху змушені були перетнути ніжку “атомного гриба” – ствол радіоактивної хмари. Дозиметричний контроль льотного складу і літаків після приземлення показав незначний рівень зараження. Так, ступінь зараження фюзеляжу літака склав 0,2–0,3 Р/год, усередині кабіни – 0,02–0,03 Р/год [1].

Близько 12.00 передовий загін механізованої дивізії, рухаючись попереду бойових порядків першого ешелону дивізії, що наступала, долаючи пожежі та завали, вийшов у район атомного вибуху. Через 10–15 хв. за передовим загonom в той же район, але трохи північніше, висунулися підрозділи стрілецького полку, а південніше – підрозділи механізованого полку.

Невисокий рівень радіації при повітряному вибуху атомної бомби і швидкий його спад дозволяли наступаючим військам, використовуючи індивідуальні засоби протихімічного захисту долати район вибуху за маршрутами, віддаленими на 400–500 м від епіцентру, а на танках і бронетранспортерах – і в безпосередній близькості від епіцентру вибуху. Аналіз документів показує, що в районі атомного вибуху діяло не більше 5–7% особового складу, який залучався на навчання [10; 15].

З метою перевірки розрахункових нормативів з ураження техніки і озброєння під час ядерного вибуху до епіцентру з трьох сторін були поставлені колони техніки на глибину до 5 км. Техніка до 1000 м від епіцентру виявилася втиснутою в землю та оплавленою. Вантажні автомашини до 800 м від епіцентру згоріли, до 1800 м були пошкоджені, а далі – майже не пошкоджені. У кількох місцях від 1800 м і далі були розміщені літаки різних типів. Літаки без чохлів згоріли, зачохлені білими чохлами залишилися цілими і стояли, похилившись на бік від дії ударної хвилі. Від вікового лісу в епіцентрі нічого не залишилося [9].

Як згадує учасник подій підполковник М. Даниленко, приблизно через 3 години після вибуху був отриманий сигнал

атаки. “Війська були в протигазах і слідували на бронетранспортерах. Я зі своїм батальйоном пройшли на бронетранспортерах в 600 м від епіцентру вибуху на швидкості 16–18 км/год. У момент проходження мене вразили наслідки атомного вибуху: спалений від кореня до верхівки ліс, покручені колони техніки, обпалені тварини і т. п. Повну картину дії вибуху я побачив на наступний день, коли командирів від батальйону і вище возили до епіцентру. В самому епіцентрі в радіусі 300 м не залишилося ні одного столітнього дуба, все згоріло, земля була попелясто-обпалена. У районі вибуху були побудовані численні траншеї різних профілів і видів: відкриті і перекриті, побілені вапном і укріплені. Відкриті траншеї обвуглилися і деформувалися з 80 до 7–8 см, укріплені і побілені залишилися майже цілими. Укріплені, але не побілені, – вигоріли і частково деформувалися. Перекриті траншеї завалило. Дзоти з хорошими накатами і кулеметами, що в них стояли, – були цілими, але трохи обгорілими зверху. Бліндажі зверху обгоріли, всередині ж залишилися цілими” [14].

Після вибуху прийом їжі для особового складу затримали до особливого розпорядження, хоча запаси води знаходилися в закритих ємностях, а хліб, м'ясо та інші продукти зберігалися в спеціальних ящиках на кузовах машин, прикритих брезентом. Забруднення продуктів і води радіоактивними речовинами вдалося уникнути.

Як згадує І. Путивльський офіцер, який брав участь у навчанні, “настільки великомасштабні навчання рідко проходять без жертв. Були вони і у нас: під час тренувань у сорокаградусну спеку не витримало серце у майора – начальника зв'язку танкового полку, вночі по недбалості під гусениці танка потрапив солдат. А ось в ході навчань ніяких жертв не було. На жаль, ядерні випробування все ж позначилися на здоров'ї їх учасників, але значно пізніше. Адже жодних перевірок та обстежень учасників цього нелюдського експерименту з міркування секретності не проводилося. Все втаємничувалося й замовчувалося” [16].

О 16 годині 14 вересня був даний відбій навчанням. На відміну від згадок деяких учасників навчань, в офіційних документах зазначено, що відповідно до плану після завершення навчання проводився дозиметричний контроль особового складу і бойової техніки. У всіх підрозділах, що діяли в районі атомного вибуху, на спеціально обладнаних

пунктах проводилася дезактивація техніки та санітарна обробка військовослужбовців із заміною верхнього обмундирування [9]. У той же час, як згадують учасники навчання, хіміки поспіхом обстежили особовий склад радіометрами, ніякої дезактивації не проводилося. Пізніше і записів про опромінення, а також подяки, яку нам оголосив Міністр оборони СРСР Н.О. Булганін, ніде не виявили [16].

Наступного дня був розбір навчання. У спеціально побудований літній відкритий клуб були запрошені учасники навчання від командира батальйону і вище. Розбір відкрив Міністр оборони Маршал Радянського Союзу М.О. Булганін. Після вступного слова він надав слово для розбору і підбиття підсумків Маршалу Радянського Союзу Г.К. Жукову, який дав високу оцінку діям усіх учасників навчання.

17 вересня 1954 р. газета “Правда” опублікувала коротке повідомлення ТАРС, де зазначено, що у відповідності з планом науково-дослідних робіт у Радянському Союзі проведене випробовування одного з видів ядерної зброї, метою якого було вивчення дії атомного вибуху. При випробовуванні отримані цінні результати, що допоможуть радянським вченим та інженерам успішно вирішувати завдання із захисту від атомного нападу. Більше ніякої інформації про військове навчання із застосуванням ядерної зброї не повідомлялось, вона стала таємною.

В результаті проведення навчання значна кількість його учасників отримали різні дози радіаційного опромінення. Однак точно встановити цю цифру неможливо через відсутність підтверджених фактів надання військовослужбовцям відповідної медичної допомоги як зразу після навчань, так і протягом наступних років. Це викликано тим, що всі учасники дали підписку про нерозголошення військової таємниці.

У 1994 р., через 40 років після навчання із застосуванням ядерної зброї, спільна російсько-американська група зробила замір потужності гамма-випромінювання, взяла проби повітря і ґрунту на Тоцькому полігоні. За результатами вимірів було встановлено, що “потужності дози гамма-випромінювання і в епіцентральної зоні повітряного ядерного вибуху, здійсненого 14.09.1954 р., і в точках контролю на Тоцькому полігоні не перевищували 20 мкР/год, що знаходиться в межах варіацій природного радіаційного фону” [17].

Висновки. В умовах зростаючої напруги у відносинах між США та СРСР серед подій, що були пов'язані зі створенням ядерного щита Радянського Союзу, важливе місце займало Тоцьке загальновійськове навчання, проведене 14 вересня 1954 р. Можна однозначно констатувати його велике значення для вдосконалення практики підготовки військ до дій в умовах застосування атомної зброї і в цілому для зміцнення боєготовності та боєздатності Збройних Сил Радянського Союзу. При проведенні навчання командування і вчені приклали максимум зусиль для забезпечення безпеки військовослужбовців (наскільки взагалі ядерні навчання можуть бути безпечними), хоча частина особового складу зазнала опромінення. Військовослужбовці залучених частин діяли свідомо, грамотно і ініціативно, що відзначається в спогадах учасників і оцінках керівників навчання.

1. *Марков С.* Тоцькие учения 1954 года и принятые меры безопасности / С. Марков. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://actualhistory.ru/tozk_nuclear.
2. *Карпов В.* Уральская “Хиросима” / В. Карпов // Труд. – 1990. – 3 января.
3. *Литовкин В.* Учения 1954 г.: взгляды в документы / В. Литовкин // Известия. – 1990. – 25 марта.
4. *Мосин И.* Атомные солдаты / И. Мосин // Правда. – 1991. – 24 октября.
5. *Мостовщиков С.* Как ковалась ядерная победа в 1954 году / С. Мостовщиков // Известия. – 1993. – 17 декабря.
6. *Осин Т.* Тайна Тоцких учений / Т. Осин // Российская газета. – 1992. – 12 июня.
7. *Сапунова Г.* Жаркий сентябрь 1954-го / Г. Сапунова // Труд. – 1990. – 6 января.
8. Тоцькие войсковые учения с применением атомного оружия // Красная Звезда. – 1989. – 16 ноября.
9. Ядерные испытания СССР. Том 1. Цели. Общие характеристики. Организация ядерных испытаний СССР. Первые ядерные испытания / Кол. авт. под рук. В.Н. Михайлова. – Саров, РФЯЦ-ВНИИЭФ, 1997. – 286 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.iss-atom.ru/sssrl/6_2.htm.
10. Тоцькие войсковые учения с применением атомной бомбы. 14 сентября 1954 года / Из воспоминаний генерал-лейтенанта А.А. Осина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://himvoiska.narod.ru/osin.html>.
11. *Иванов Б.П.* Атомный взрыв у поселка Тоцкое / Б.П. Иванов // Военно-исторический журнал. – 1994. – № 12. – С. 79–86.
12. *Кауров Г.* Большой взрыв на Тоцком полигоне / Г. Кауров // Независимое военное обозрение. – 1999. – 10–16 сентября.

13. Атомні бомбардування Хіросіми і Нагасакі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://znaimo.com.ua>.
14. Воспоминания подполковника Н.В. Даниленко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://atomas.ru/milit/tozk4.htm>.
15. *Дьяченко В.И.* Радиационная обстановка в районе ядерного взрыва, осуществленного на Тоцком полигоне 14 сентября 1954 г. / В.И. Дьяченко, В.В. Казанцев, Ю.П. Мартаков, С.В. Семенових / Инф. бюл. ЦНИИАтоминформ, 1995. – № 5–6. – С. 44–47.
16. Из воспоминаний Ивана Путивльського [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://himvoiska.narod.ru/putivlsky.html>.
17. *Зеленцов С.А.* Тоцкое войсковое учение / С.А. Зеленцов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iss-niit.ru/ksenia/tockoe/6.htm>.

Надійшла до редколегії 02.10.2012 р.

Рецензент: *О.С. Івахів*, кандидат політичних наук, Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

**Топальский В.Л., Хруленко И.П.
ВОЕННОЕ УЧЕНИЕ С ПРИМЕНЕНИЕМ ЯДЕРНОГО ОРУЖИЯ
НА ТОЦКОМ ПОЛИГОНЕ**

Рассмотрены особенности общевойскового учения на Тоцком полигоне осенью 1954 г., которое проводилось с максимальным приближением к боевой обстановке, в ходе которого применили атомную бомбу. Проанализированы мероприятия по подготовке войск и территории полигона к учению с кодовым названием “Снежок”, его ход и последствия.

Ключевые слова: ядерное оружие, обучение, военный полигон, атомная бомба, эпицентр.

**Topalsky V., Khrulenko I.
MILITARY TRAINING WITH THE USE OF NUCLEAR WEAPONS
ON TOTSKY GROUND**

The features of military training on Totsky ground in autumn 1954, which was held to a near-combat situation, in which it was applied atomic bomb. Analyzed measures for training troops and territory ground to training code-named "Snowball", their progress and impact.

Key words: nuclear weapons, training, military training ground, atomic bomb, the epicenter of the explosion.